

Nizami Gəncəvi və “erməni məsələsi”

Zəkulla Bayramlı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: zeki_bayram@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin əsərlərinin bədii tərcüməsi zamanı mətndə yer almış bəzi toponim və etnonimlərin tarixi və elmi həqiqəti əks etdirmədiyi təhlil olunur. Nizami əsərlərinin keçən əsrin 40-cı illərində edilmiş bədii tərcümələri, bildiyimiz kimi, 1937-ci il repressiya dövrünü yaşamış şairlər tərəfindən edilmişdi. Ona görə də həmin əsərlərdə Qafqaz tarixi və coğrafiyası ilə bağlı məsələlərə ehtiyatla yanaşılaraq, bəzi yanlışlıqlara yol verilmiş, daha doğrusu, “İskəndərnamə”də tez-tez keçən “Ərmən” toponimi “Ermənistan” kimi tərcümə edilmişdir. Məqalədə bu məsələlər, “İskəndərnamə”nin “Şərəfnamə” hissəsi üzrə, əsərin orijinal mətni ilə tutuşdurularaq tədqiq olunur, mövcud uyğunsuzluqlara nəzər salınır və aradan qaldırılması zərurəti diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “İskəndərnamə”, “Ərmən”, Bərdə, tərcümə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 03.02.2021; qəbul edilib – 16.02.2021

Nizami Ganjavi and “Armenian issue”

Zakulla Bayramli

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan

E-mail: zeki_bayram@mail.ru

Abstract. The article analyzes that some toponyms and ethnonyms in the text during the literary translation of the works of our great poet Nizami Ganjavi do not reflect the historical and scientific truth. Literary translations of Nizami's works in the 1940s, as we know, were made by poets who lived through the repression of 1937. Therefore, in these works, some mistakes were made in matters related to the history and geography of the Caucasus, or rather, the toponym “Arman”, which is often mentioned in “Iskandar-Nameh”, was translated as “Armenia”. In the article, these issues are studied by comparing the original text of the work on the “Sharaf-Name” part of the “Iskandar-Nameh”.

Keywords: Nizami Ganjavi, “Iskandar-Nameh”, “Arman”, Barda, translation

Article history: received – 03.02.2021; accepted – 16.02.2021

Giriş / Introduction

Bəlli olduğu kimi, 2021-ci ildə ölkəmizdə dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin 880 illiyi təntənəli şəkildə qeyd olundu. İl ərzində Nizaminin həyat və yaradıcılığı, dünyagörüşü, əsərlərinin cəhanşümul əhəmiyyəti, fəlsəfi-ictimai mahiyyəti və s. barədə nizamişünas alimlərin fikir və mülahizələri, məqalə və müsahibələri müxtəlif mətbu orqanlarda nəşr edilməklə, televiziya və radioda işıqlandırılmaqla, elmi və kütləvi ictimaiyyətə çatdırıldı. Özəlliklə, “Azərbaycan” jurnalının təşkil etdiyi “Nizami söhbətləri” və “Ədəbiyyat qəzeti”, “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”nın bütöv bir sayını “Gəncəli müdrik”ə həsr etməsi çox yaddaqalan və diqqətçəkici hadisələr

kimi ayrıca qeyd olunmalıdır. Ancaq bu söhbət, müzakirə və təhlillər zamanı Nizami əsərlərində yer alan “erməni məsələsi”, daha doğrusu, bu məsələ ilə bağlı bədii tərcümələrdə yol verilən bir sıra yanlışlıqlar tədqiq və təhlillərdən geri qalmışdır.

Əsas hissə / Main part

Öncə onu deməliyə ki, “Xəmsə”nin ana dilimizə bədii tərcüməsi, bəlli olduğu kimi, XX yüzilin 40-cı illərində Stalinin göstərişiylə Nizaminin 840 illiyi ilə bağlı olaraq başlanmışdı. Həmin dövrdə bütün Sovetlər ölkəsində, özəlliklə, Sovet Azərbaycanı cümhuriyyətində ictimai-siyasi vəziyyətin necə olduğunu çoxlarımız yaxşı bilirik. 1937-ci il repressiya “fırtınasından” keçmiş, H.Cavid, M.Müşfiq, Ə.Cavad, F.Köçərli, S.Mümtaz, H.Zeynallı, Ə.Abid və b. görkəmli şair və alimlərin fiziki məhv edilməsini gözləriylə görmüş Azərbaycan ziyalıları, bir növ, küncə sıxılmış halda idilər. Bir sözlə, sağ qalmış aydınlarımız dövlət və hakimiyyət qurumlarında at oynadan, milli ruhlu insanları hər yerdə gözümçixdiyə salan erməni-rus çinovnikləri və onların yerlərdəki nümayəndələrinin təzyiqi altındaydılar. Bəli, məhz belə bir vaxtda Nizami əsərlərinin bədii tərcümə məsələsi gündəmə gəlmişdi. Bizim fikrimizcə, elə ona görə də böyük şairin bir çox fikirləri təhrif olunmuş, Nizami əsərlərində “erməni izləri” görünməyə başlamışdı. Bunu sanki bilərəkdən edən tərcüməçilər, repressiya olunmuş səzlərləndən fərqli görünmək, xalqlar dostluğu və beynəlmilçilik ideyalarına guya daha sadıq olduqlarını göstərmək üçün Nizami mətnləriylə belə davranmışdılar.

Deməliyə ki, bir çox dahi sənətkarlar kimi, Nizami Gəncəvinin də əsərlərində yaşayıb-yaratdığı dövr, mühit və coğrafi areal haqqında yetərinə bilgi və məlumatlar vardır. Bu kimi bilgi və məlumatların çağdaş oxucuya doğru və dəqiq çatdırılması da tərcüməçi-şairlər üçün ən vacib məsələlərdən biri olmalıdır. Çox təəssüf ki, “gəncəli dahi”nin bu baxımdan bəxti gətirməmişdir. Belə ki, “Xəmsə”yə daxil olan poemaların ana dilimizə tərcüməsi zamanı Qafqaz tarixi və coğrafiyası ilə bağlı olan məqamlarda daha çox təhriflərə yol verilmiş, “Ermənistan”, erməni və s. kimi qondarma etnonim və toponimlər Nizami mətninə yol tapmışdır.

Biz bu məsələ ilə bağlı araşdırmalarımızı 2011-ci ildə Gəncədə çox nəfis şəkildə nəşr olunmuş Nizami “Xəmsə”si üzərində aparmışıq. Diqqətəlayiqdir ki, yuxarıda sadaladığımız bədii tərcümə nöqsanları “Xosrov və Şirin” əsərinin prof. Xəlil Yusifli tərəfindən edilmiş tərcüməsində tamamilə aradan qaldırılmışdır [2]. Çox təəssüf ki, hörmətli müəllimimiz, prof. X.Yusifli bu nəşrə bütünlüklə cavabdeh şəxs, daha doğrusu, elmi redaktor olsa da, başqa poemaların tərcüməsində vaxtilə yol verilmiş bir sıra yanlışlıqlar və qüsurlara toxunmamış və ən əsası, “İzahlar” bölməsində də heç bir açıqlama verməmişdir. İndən belə ən azı 40-50 il nizamisevərlərin stolüstü kitabı olacaq, kitab rəflərini bəzəyəcək bu gözəl və nəfis tərtibatlı Nizami “Xəmsə”si yuxarıda göstərdiyimiz ciddi nöqsanları da hələ neçə onillər özündə yaşatmalı olacaqdır.

Biz bu məqalədə dahi şairimizin yalnız “İskəndərnamə” poeması, daha doğrusu onun “Şərəfnamə” hissəsindən danışacağıq. Nizaminin son və yaradıcılığının yekun əsəri olan “İskəndərnamə”nin birinci hissəsi – “Şərəfnamə”, bildiyimiz kimi, tanınmış yazıçı və maarif xadimi Abdulla Şaiq tərəfindən tərcümə edilmişdir. Onu da deməliyə ki, ərəb və fars dillərinə uşaqlıqdan yaxşı bələd olan A.Şaiq “Şərəfnamə”ni, o biri tərcüməçilərdən fərqli olaraq, birbaşa orijinaldan tərcümə etmiş, necə deyərlər, Nizamiyə bir köynək yaxın olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndərin dövründə, yəni eradan təxminən 320 il öncə, yaxud elə Nizami əsrində Qafqazda Ermənistan adlı dövlət, yaxud ölkə vardı mı? – Əlbəttə, yox! Ermənistanın Qafqaz, ümumən dünya xəritəsində görünməsi dünənin hadisəsidir. Bu gün çoxlarına bəllidir ki, bu ideya Rusiya imperiyasının Qafqaz siyasətinin tərkib hissəsi kimi, XVIII yüzilin sonları və XIX yüzilin əvvəllərində ortaya atılmışdı. Bəs onda “Şərəfnamə”də “Ermənistan” kəlməsinin işlənməsini necə izah etmək olar? Məsələn, “Dara elçisinin İskəndərin yanına gəlməsi” bölməsinin sonunda İran şahının yunanlara qarşı qoşun çəkməsi təsvir edilərkən deyilir:

*Kin ilə yunana doğru yol açdı,
Keçdiyi yerlərdə bayquş ulaşdı.
Axdı dəniz kimi Ermənistanı,
Külək də çatmadı onun tozuna [1, s.69].*

Acımacaqlı haldır ki, bu kobud xəta “İskəndərnamə”nin filoloji tərcüməsində də özünü göstərir. Doğrusu, buna inanmaq çətindir, çünki bu əsərin filoloji tərcüməsini keçmiş Sovetlər birliyi miqyasında tanınmış tərcüməçi-şərqşünas prof. Qəzənfər Əliyev etmişdi, özü də XX əsrin qara-qorxulu 40-cı illərindən fərqli olan 80-ci illərdə.

*Coşğun dəniz kimi Ermənistanı girdi,
Ordunun tozundan səba yeli sürətdən düşdü [3, s.118].*

Həmin misraları diqqətlə oxuyan və tarixdən az-çox xəbəri olan hər kəs burada söhbətin Ərməniyyə adlı türk bölgəsindən getdiyini başa düşər. İndi isə, gəlin görək, bu fikir əsərin orijinal mətnində necədir:

*Beərmən dəraməd ço dəryaye-tond,
Səbara şod əz gərde-u paye-kond [4, s.1054].
(Tərcüməsi: Coşğun dəniz kimi Ərmənə çatdı,
Səba yeli də onun ayağının tozuna çatmadı.)*

Görəsən, XX yüzilin 40-cı illərində əsəri tərcümə edən görkəmli yazıçı və ictimai xadim A.Şaiq Ərmənə Ermənistanın fərqi bilmirdimi? – Yəqin ki, bu barədə müəyyən məlumatı olmamış deyildi. Lakin yuxarıda dediyimiz kimi, amansız repressiya tədbirlərini gözləriylə görmüş, məslək dostu H.Cavidin özünün və ailəsinin başına gətirilənləri yaxşı xatırlayan ahıl yaşlı yazıçı-tərcüməçi, dövrün ideoloji prinsiplərini nəzərə almaqla ehtiyatlılıq göstərərək, həmin tarixi mərhələnin leksikasını təqdim etməli olmuşdur. Lakin sonrakı dövrlərdə də həmin yanlışlıq davam etmiş, cilddən-cildə, kitabdən-kitaba köçürülmüşdür.

Elə həmin bölmənin ardınca davam edən hissədə eyni fikir, olduğu kimi, yenə təkrarlanır:

*Keçən padşahları öyrənmiş bir pir
Soruşan kimsəyə belə nəql edir:
Dara ordu çəkdi Ermənistanı,
Sanki bir qiyamət çökdü hər yana [1, s.70].*

Bəli, bu yanlış da filolji tərcümədə eynilə təkrar olunur:

*Dara ordunu Ermənistanı çəkək,
Elə bil orada qiyamət qopdu [3, s.119].*

Təsəvvür edirsinizmi, Dara və Makedoniyalı İskəndərin dövründə Qafqazda Ermənistan adlı ölkədən söhbət gedir. İndi bunu oxuyan şagird və tələbələri, eləcə də Nizami yaradıcılığı və Qafqaz tarixiylə maraqlanan yadelli bir oxucunu qədim dövrlərdə burada “Ermənistan”, yaxud mənfur düşmənlərimizin dedikləri kimi, “dənizdən-dənizə böyük Ermənistan” olmadığına necə inandıra bilərik?! Bir halda ki, bunu XII yüzildə dahi şair və tarixçi saydığımız N.Gəncəvi deyir və XXI yüzilin ilk onilliyində bir neçə tanınmış Azərbaycan yazıçı və alimləri, dolayısıyla da olsa, təsdiq edirlər. Hələ onu demirəm ki, Nizamini Azərbaycan türkcəsində oxuya bilən avantürüst erməni ədəbiyyatşünas və tarixçilərinin “Böyük Ermənistan” xülyasına necə cavab vermək olar?

İndi isə, gəlin, həmin misraların orijinaldakı variantına baxaq:

*Qozarəndeye-şərhe-şahənşahi,
Çenin dad porsəndera agəhi
Ke, dara ço ləşkər beərmən keşid,
To qofti ke, aməd ğiyamət pədid [4, s.1055].
(Tərcüməsi: Şahənşahın olub-keçənlərini şərh edən,
Soruşanları belə agah edir
Ki, Dara Ərmənə qoşun çəkdi,
Sanki qiyamət baş verdi.)*

Maraqlıdır ki, “İskəndərin İran atəşkədələrini dağıtması” hissəsində isə coğrafi ad və ölkə kimi “Azərbaycan” adının çəkildiyini görürük.

*Aqillər məsləhət gördülər ona,
Oradan tərənsin Azərbaycana [1, s.99].*

Nizami mətnində bu söz “Azərabədəqan” şəklində işlənir [4, s.1108], özü də bu, “Şahnamə” müəllifi Ə.Firdovsinin dilindən söylənir. Əslində bizim xeyrimizə olan bu məsələ işin tərsliyindən yenə ziyanımıza işləyir, daha doğrusu, burada eradan əvvəlki dövrlərdə Ermənistanla Azərbaycanın, lap bugünkü kimi, yanaşı-qonşu ölkələr olduğu dolayısıyla təsdiqlənir. Halbuki, erməni etnosunun Qafqaz ərazisinə köçürülmə tarixinin ən uzağı 200 ildən o yana getmədiyi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tarixlə maraqlananların çoxuna gün kimi aydındır.

O da maraqlıdır ki, “İskəndərin Ərəbistana getməsi və Kəbəni ziyarət etməsi” bölümündə bir səhifədə nə az, nə çox, düz 5 yerdə “Ermənistan” adı çəkilir. Doğrudur, burada bir dəfə yenə “Azərbaycan” ölkəsi və “Tiflis” şəhərinin də adı keçir. Ədalət naminə deməliyik ki, filoloji tərcümə zamanı bu fəsilə “Ərmən” sözü Nizami mətninə yol tapır. “Azərbaycan” sözü isə, məhz Nizamidə olduğu kimi, “Azərabadqan” şəklində verilir [3, s.196].

*Böyük Azərbaycan hökmdarından
Bir elçi gələrək dedi: Hökmüran,
Nə üçün ram etdin bütün dünyanı?
Sildin ruzigardan zülmü, tüğyanı?
Verdin hər ölkəyə qurtuluş, aman,
Ermənistan nədən çıxdı xatırdan? [1, s.112]*

Təbii ki, burada da heç bir Ermənistandan söhbət gedə bilməz, yalnız Ərmən ola bilər. Onu da deməliyik ki, əsərdə Azərbaycanla Ərmən qonşu ölkələr kimi göstərilir. Sadəcə, Azərbaycan hökmdarı İskəndərə ermənlərin hələ də oda sitayiş etmələrindən şikayətlənir, vahid Allahu tanımadıqlarına görə onların cəzalandırılmasını istəyir. Niyə? – Çünki makedoniyalı İskəndər İrani da aldıqdan sonra oradakı bütün atəşgahları dağıtmış və bir Allaha sitayiş etmələrini tələb etmişdi. Bunu eşidən və bilən Nüşabə İskəndəri öz ölkəsinə dəvət edir və qonşu ölkə – Ərməndə hökm sürən qanunsuzluq və allahsızlığa son qoyulmasını xahiş edir. Tarixdən bəlli olduğu kimi, bir Allah ideyasının “İskəndərnamə”də bu cür kəskin şəkildə qoyulması, əlbəttə ki, Nizaminin öz fantaziyası, əsərin baş qəhrəmanına “yüklədiyi” ən yüksək islami-insani missiya idi.

“İskəndərin Əlbürz dağına getməsi” bölümündə isə tərcüməçinin “Xəzər dənizi” kimi verdiyi dəryanın Nizaminin orijinal mətnində “Dəryaye-xəzəran”, yəni “Xəzərlər dənizi” kimi təqdim olunduğunu görürük [4, s.1161]. Bu da, bildiyimiz kimi, tarixi həqiqətlərə uyğundur. Yeri gəlmişkən, “İskəndərin Dərbənd qalasını alması” bölümündə Şirvan və Dərbənd bölgələrinin də adı xatırlanır [4, s.1165].

Bildiyimiz kimi, Hindistanı aldıqdan sonra Çinə səfər edən İskəndər yolda rusların Bərdəyə hücum xəbərini eşidir. Burada da yenə “Ermənistan” məsələsi ortaya çıxır.

*Çox keçməz ki, ruslar girər hər yana,
Dağ çəkər Rum ilə Ermənistan [1, s.168].*

Nə yaxşı ki, bu dəfə də filoloji tərcümə müəllifi prof. Q.Əliyev “Ermənistan” yox, məhz orijinalda olduğu kimi, “Ərmən” toponimini işlətməmişdir.

Qəribədir ki, bunun ardınca olan bölmədə tərcüməçi A.Şaiq, görünür, vəzn və qafiyənin tələbinə görə “Ermənistan” deyil, “Ərmən” sözünü mətnə gətirir: “Bərişad Ərməndən, bu ittifaqdan” [1, s.173].

“İskəndərin ruslarla vuruşması” fəslində, bəlli olduğu kimi, qarşı-qarşıya dayanan iki ordudan növbəylə cəsur pəhləvanlar üz-züə gəlir və döyüşürlər. Bu məqamda İskəndərin tərəfində vuruşan Ərmən qoşununda Şərvə adlı qorxmaz bir cəngavərdən danışılır və o, rəqib ordudan olan alanlı Fərinçə adlı döyüşçünü bir qılınc zərbəsiylə yerə sərir. Nə qədər qərribə olsa da, tərcüməçi burada yenə “Ərmən” deyil, “Ermənistan” sözündən yararlanır.

*Acıqlı bir aslan Ermənistandan –
Vurub öldürməkdə cəsur pəhləvan.
Adı Şərvə, özü döyüşdə kamil,
Nə aslan tay idi ona, nə də fil [1, s.180].*

Deməli, “Şərəfnamə”nin bədii tərcüməsindən belə görünür ki, Qafqazda “Ermənistan” adlı dövlət var, özü də Azərbaycan və Rum ilə qonşudur, hələ Qafqaza hücum edən rus qoşunlarına qarşı İskəndərin tərəfində döyüşmək üçün ayrıca qoşun da çıxarır.

Nəticə / Conclusion

Təəssüf ki, aradan keçən 80 il və dövlət müstəqilliyimizin bərpasının 30 illiyində Nizami əsərlərində yer alan bu kobud tarixi yanlışlıqlar hələ də olduğu kimi saxlanılmaqda, gələcək nəsillərə də ötürülməkdədir. Haqqında danışdığımız “Şərəfnamə”də adları keçən tərcüməçi, tərtibatçı və elmi redaktorlardan heç biri, heç olmasa, bir çıxarış, yaxud qeyd-şərt şəklində də olsa, bu məsələyə bir aydınlıq gətirməmiş, necə deyərlər, hər şeyi oxucunun ixtiyarına buraxmışlar. Qəribədir ki, səhifələrin aşağı hissəsində, yaxud tək-cə “Şərəfnamə”nin 30 səhifədən ibarət olan “İzahlar” bölümündə “Ermənistan” kəlməsinin tərcüməyə necə yol tapdığı və tarixi həqiqətləri əks etdirmədiyini barəsində bircə qeydə də rast gəlinmir. Özəlliklə, barəsində söhbət açılan nəfis və fundamental nəşrin elmi redaktoru, hörmətli nizamişünas alimimiz, prof. Xəlil Yusiflinin, həqiqətən, çox ciddi bir məsələdə yenə də ehtiyatlı münasibəti müşahidə olunur. Yeri gəlmişkən, əsərin filoloji tərcüməsini həyata keçirən tanınmış şərqşünas alim, prof. Q.Əliyevlə yanaşı, bu işdə əməyi olan redaktor, prof. Həmid Məmmədzadə və rəyçi, prof. Rəhim Sultanov da Ermənistan-Ərmən məsələsi haqqında heç bir münasibət bildirməmiş, sovet hökumətinin beynəlmiləçilik təlimini nəzərə almaqla bu məsələnin üstündən sükutla keçmişlər. İnanmaq istərdik ki, heç olmasa, dahi şairimizin 900 illiyində Nizami mətninə yol tapmış yanlışlıqlar birdəfəlik aradan qaldırılar.

Ədəbiyyat / References

1. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (tərcümə edənlər: A.Şaiq – “Şərəfnamə”, M.Rzaquluzadə – “İqbalnamə”, izahların müəllifi: Ə.Cəfər. Ön sözün müəllifləri: Q.Əliyev, Z.Quluzadə, elmi reaktor: X.Yusifli). Gəncə, 2011.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (tərcümə edən: X.Yusifli, rəyçi: T.Bədəlova, redaktor: A.Yusifli). Gəncə, 2011.
3. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə (Şərəfnamə) (filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof. Qəzənfər Əliyevindir). Bakı: Elm, 1983.

4. Kolleyyate-həkim Nezami Gəncevi, moqəddimə və şərhə-hal: əz prof. Şebli Nemani, beehtemam: M.Dərviş. çape-əvvəl. Tehran: Cavidan, 1366.

Низами Гянджеви и «армянский вопрос»

Закулла Байрамлы

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: zeki_bayram@mail.ru

Резюме. В статье констатируется, что некоторые топонимы и этнонимы в тексте при художественном переводе произведений нашего великого поэта Низами Гянджеви не отражают историческую и научную истину. Литературные переводы произведений Низами в 1940-е годы, как известно, сделали поэты, пережившие репрессии 1937 года. Поэтому в этих произведениях были допущены ошибки в вопросах, связанных с историей и географией Кавказа, а точнее, топоним “арман”, который часто упоминается в “Искандер-наме”, переводился как “Армения”. В статье эти вопросы исследуются путем сравнения оригинального текста работы над “Шараф-наме” части “Искандер-наме”.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, “Искандер-наме”, “Арман”, Барда, перевод